

”Kristuksen hengen vallankumous Mammonan henkeä vastaan”

Kristillisen sosialismin mentaliteetti Kansainvälisen Sovinnonliiton julistuksien valossa 1919–1927

Johdanto

Ensimmäisen maailmansodan jälkeen vasemmistossa kilpailtiin siitä, kuka saisi perustaa seuraavan ylikansallisen vasemmistolaisten puolueiden yhteistyöjärjestön. Toinen internationaali oli hajonnut ensimmäisen maailmansodan aikana, kun lähes kaikki siihen kuuluneet sosialistiset ja kommunistiset järjestöt alkoivat tukemaan oman maansa sotapolitiikkaa.¹ Sosiaalidemokraatit kokoontuivat Berniin perustaakseen Toisen internationaalin seuraajan vuoden 1919 alussa. Pian sen jälkeen Venäjällä valtaan nousseet bolshevikit järjestivät oman kansainvälisen konferenssin Moskovassa, jonka päätteeksi syntyi kommunistinen internationaali (Komintern).²

Sekulaarien toimijoiden lisäksi myös kristittyjä kiinnosti kysymys siitä, millainen tuleva internationaali tulisi olemaan. Brittiläinen kveekari Henry T. Hodgkins ja hollantilainen kveekari Cornelius Boeke lähettivät elokuussa 1919 kutsukirjeet useaan maahan. Toiveena oli, että kristityt osallistuisivat Bilthovenissa järjestettävään kansainväliseen konferenssiin pohtimaan rakkauden, väkivallattomuuden ja kristillisen vallankumouksen luonnetta. Syksyllä, noin puoli vuotta Kominternin ensimmäisen

Henry T. Hodgkins. Lähde: Wikipedia Commons.

”Liike kommunistisen internationaalin perustamiseksi” -julistuksen jälkeen, 50 naista ja miestä kymmenestä eri maasta osallistui Bilthovenissa järjestettyyn konferenssiin. He päättivät liikkeensä nimeksi ”Liike Kristillistä internationaalia kohti”.³

Kristillinen internationaali, jonka nimi muutettiin Kansainväliseksi Sovinnonliitoksi vuonna 1923, oli merkittävin kristillistä sosialismia edustanut kansainvälinen ja ekumeeninen liike 1920-luvulla. Sen juuret olivat Britannian Sovinnonliitossa, joka oli perustettu maailmansodan syttymisen jälkeen vuonna 1914. Keskeinen toimija liiton perustamisessa oli Bilthovenin kokouksen toinen koollekutsuja Henry T. Hodgkins, joka oli osallistunut kirkkojen edustajien rauhankonferenssiin Konstanziin sodan alkamisen kynnyksellä. Konferenssissa perustettiin *World Alliance for Promoting international Friendship through the Chur-*

Cornelius Boeke. Lähde: Wikipedia Commons.

ches (World Alliance), jonka tarkoituksena oli nimensä mukaisesti edistää kirkkojen välisiä rauhanomaisia suhteita. Hodgkins osallistui World Alliancen toimintaan, mutta kotiin palattuaan hän alkoi organisoimaan myös toisenlaista rauhanliikettä. Hodgkins kuului sosialistiseen-kveekari yhdistykseen, josta hän sai ihmisiä osallistumaan uuden rauhankonferenssin järjestämiseen Britanniassa. Lopulta vuoden 1914 lopulla Sovinnonliitto perustettiin kansallisessa konferenssissa Birminghamissa. Liiton periaatteiksi laadittiin viisi kohtaa, jossa korostuivat kveekareille tyyppilliset periaatteet: väkivallattomuuden ja oikeudenmukaisuuden tavoittelemisen ihanne sekä ajatus Jumalan toimimisesta miesten ja naisten välityksellä maailmassa. Sovinnonliitto oli ekumeeni-

nen ja siihen kuului kveekareiden lisäksi alusta alkaen myös anglikaaneja ja muita protestantteja, mutta kveekaritausta näkyi ja kuului alusta alkaen liiton toiminnassa.⁴

Britannian Sovinnonliitosta kehittynyt Kansainvälinen Sovinnonliitto järjesti vuosittain kansainvälisiä konferensseja, jossa rauhanaate, vallankumous ja sosiaalinen oikeudenmukaisuus olivat teemoina vahvasti läsnä. Tässä artikkelissa tarkastelen kansainvälisistä konferensseista lähetettyjä julistuksia. Pyrkimyksenäni on analysoida julistuksien avulla sitä, miten kristillissosialistiset toimijat hahmottivat ensimmäisen maailmansodan jälkeistä maailmaa. Keskeinen näkökulmani julistuksiin on se, että ne ilmentävät jotain oleellista kristillissosialistisen maailmankatsomuksen omanneiden toimijoiden mentaliteetista.

Lähdeaineistosta johtuvia varauksia on kuitenkin tarpeen tehdä lukijalle selväksi. Ensinnäkin käytän lähdeaineistona pääasiallisesti suomennettuja julistuksia, jotka ovat julkaistu Suomen sovinnonliiton kirjasena ”Kansainvälisen Sovinnonliiton julistukset 1919–1924”. Lisäksi tarkastelen Rauhaa kohtilehdessä julkaistua ”Kansainvälisen sovinnonliiton uskonnolliset perusteet” julistusta vuodelta 1927. Olen pystynyt vertailemaan suomennoksia osiin alkuperäisistä julistuksista vuosien 1919–1920-lukujen osalta ja olen sen pohjalta todennut suomennosten vastaavan sisällöltään suhteellisen hyvin alkuperäisten julistuksien sisältöä. On kuitenkin mahdollista, että käänneksien myötä mukana on myös nyansseja suomalaisesta ”kristillissosialistisesta mentaliteetista”, joka on tällä hetkellä yksi väitöskirjani selvityksen kohteista. Toinen lähdeaineistoon tehtävä varaus liittyy siihen, että Cornelius Boeken tiedetään anarkistisen positionsa vuoksi eronneen Kristillisestä internationaalista vuonna 1921. Hän koki järjestön olleen liian hierarkkinen ja keskusjohdoinen⁵ Siten on todennäköistä, että julistukset ilmensivät enemmän tiettyjen – pääsääntöisesti protestanttisten – Kristillisen internationaalien ja myöhemmin Kansainvälisen Sovinnonliiton toimijoiden ajattelua. Täten jatkotutkimukset voivat osoittaa, että kyse on ehkä pikemminkin protestanttisen sosialismin mentaliteetista, joka voi näyttää erilaiselta verrattuna vaikkapa katolilai-

sen sosialismin, esimerkiksi siis vapautuksen teologian, mentaliteettiin.

Tietoisena lähdeaineistoni luomista rajoitteista haluan korostaa, että tämän artikkelin tarkoituksena ei ole luoda valmista teoriaa kristillisen sosialismin mentaliteetista, vaan toimia keskustelun avauksena aiheeseen. Esitän, että ensimmäisen maailmansodan jälkeinen turbulenssi ei vain selitä julistuksien kristillissosialistisia painotuksia. On myös oletettavaa, että muutkin kristillistä sosialismia edustaneet toimijat ajattelivat samankaltaisesti kuin julistuksissa esitettiin. Suuret maailmanpoliittiset tapahtumat, kuten ensimmäinen maailmansota ja Venäjän vuoden 1917 vallankumoukset, yhdistivät Kansainvälisen Sovinnonliiton aktiivijäseniä ja muita liittoon kuulumattomia kristillisiä sosialisteja. Kansainvälisen Sovinnonliiton kristillistä mentaliteettia hahmottelemalla voi siten tehdä myös laajempia oletuksia siitä, miten kristillissosialistisen maailmankatsomuksen omanneet ihmiset tulkitsivat maailmanpoliittisia tapahtumia.

Kristillisestä mentaliteetista

Mentaliteettien tutkimus on ollut keskeinen osa historiantutkimusta sen jälkeen, kun historiantutkijat Lucian Febvre ja March Bloch alkoivat toimittamaan *Annales*-julkaisua vuonna 1929. Määritelmiä mentaliteeteille on ollut monenlaisia, eikä käsitteellistä yksimielisyyttä ole saavutettu. Tämän vuoksi käsitettä on ollut mahdollista käyttää monenlaisissa yhteyksissä.⁶ Mentaliteetin käsitettä lähellä olevia muita tutkimuksellisia käsitteitä ovat esimerkiksi maailmankatsomus ja maailmankuva.⁷ Markku Hyrkkästä mukailien mentaliteetin voidaan nähdä asettavan rajat sille, mitä kunakin aikana on mahdollista ajatella.⁸ Mentaliteettien tutkimus on todettu tutkimuksessa hyödylliseksi ja jopa välttämättömäksi. Historiallisia lähteitä on vaikeaa, ellei mahdollista, tulkita tuntematta tutkitulle ajalle tyypillisiä ajatusrakennelmia ja uskomuksia, joista voi käyttää myös käsitettä mentaliteetti. Silti mentaliteettien tutkiminen on usein todettu lähtökoh-

diltaan haastavaksi. Historiantutkija Fernand Braudel on kuvannut mentaliteetteja ”vankiloiksi”, joista yksilö ei voi paeta. Kuvaus on osuva. Mentaliteetteihin liittyvien teorioiden on usein vaikea selittää yksilön itsenäisen ajattelun merkitystä mentaliteettien muotoutumiselle. Lisäksi väitteet tietynlaisista mentaliteeteista eivät selitä useinkaan sitä, miten mentaliteetit oikeastaan muokautuvat ajan saatossa.⁹

Tässä artikkelissa en ota kantaa siihen, miten tiettyjen yksilöiden ajattelu on muokannut kristillisen sosialismin mentaliteettia tutkimukseni ajankohtana. Tähän liittyvät varaukset on esitetty jo johdannossa. Käytän mentaliteetin käsitettä kuvaamaan ennen kaikkea ensimmäisen maailmansodan jälkeisen ajan kristillisten sosialistien tapoja tulkita oman aikansa tapahtumia maailman kuvansa kautta. Näkemykseni mukaan heidän vakaumuksensa antoi uudenlaisia merkityksiä ja tulkintakehyksiä isoille maailmanpoliittisille tapahtumille. Siten tarkastelen, minkälaisia syy-seuraussuhteita ja merkityksiä he näkivät yhteiskunnallisten ilmiöiden takana. Mitä tulkintoja kristillinen sosialismi toimijoiden ideologisena viitekehyksenä loi maailmanpoliittisista tapahtumista, verrattuna vaikkapa sekulaariin kommunismiin? Kristillisten sosialistien ajattelun vahva historiallinen kontekstointi tarjoaa artikkelissani selittäviä tekijöitä kristillisen sosialismin muokkautumiseen tietynlaiseksi. Tämä puolestaan tarjoaa välineitä metodologiseen keskusteluun erityisesti uskonnollisten mentaliteettien pysyvyydestä ja muutoksesta erilaisessa paikassa ja ajassa.

Viitekehyksenä katsauksessani toimii Burton L. Mackin teoria erityisesti *kristillisestä mentaliteetista*, joka ohjaa yksilöiden tapaa ymmärtää maailmaa ja tulkita erilaisia tapahtumia. Mackin tutkimus käsittelee kristillistä mentaliteettia erityisesti 2000-luvun Yhdysvaltojen kontekstissa. Hänen teoriansa kristillisestä mentaliteetista on syntynyt selittämään Yhdysvaltojen suhdetta islamilaiseen maailmaan erityisesti George W. Bush jr. aikana. Mackin keskeisin argumentti on se, että kristillinen mentaliteetti selittää osaltaan Yhdysvaltojen terrorisminvastaista sota, ulkopoliittikkaa sekä ”pelon ilmapiiriä”. Kristillinen mentaliteetti voi Mackin

mukaan ohjata yksilön tulkitsemaan tapahtumia tiedostamattaan kristillisten narratiivien kautta.¹⁰

Mack esittää, että kristillisen mentaliteetin rakentumiselle keskeiset narratiivit ovat jaettavissa narratiivisen perinteen mukaisesti kolmeen kategoriaan: kristinuskolle tärkeät alun, keskikohtan ja lopun tapahtumat. Keskeisiä alkutapahtumia, jotka ohjaavat tulkintoja maailmasta kristillisen mentaliteetin piirissä, ovat luomistapahtuma ja Israelin kansan historia. Keskellä olevat keskeiset tapahtumat ovat Jeesuksen elämä, ristiinnaulitseminen ja ennen kaikkea ylösnousemus. Lopussa olevat tapahtumat ovat eskatologiaa, eli keskiössä ovat lopun ajat, Jeesuksen paluu ja Jumalan valtakunnan saapuminen. Näiden narratiivien lisäksi Mack nostaa kristilliselle mentaliteetille tärkeäksi singulaarin ja dualistisen logiikan. Singulaarisessa logiikassa kristinuskon Jumalan ajattelalla olevan ainoa oikea, jolloin dualistisen logiikan mukaisesti kaikki muut uskonnot toiseutetaan edustamaan pahuutta.¹¹

Vaikka Mackin teoria on syntynyt selittämään yhdysvaltalaisista kristillistä mentaliteettia 2000-luvulla, se tarjoaa myös välineitä tutkimusaineistostani nousevien teemojen jäsentämiseen. Teoria auttaa tunnistamaan kristillisten mentaliteetin yleisiä piirteitä, mutta samalla tutkimusaineistoni osoittaa kristillisen mentaliteetin kehityksen kontekstisidonnaisuuden. Siten teoreettinen viitekehys toimii artikkelissani *Robert Mertonin* kehittelemässä hengessä niin sanottuna ”keskitason” teoriana (middle-range theory). Keskitason teoria tunnistaa ajallisen ja paikallisen kontekstin luomien ilmiöiden ainutlaatuisuuden, mutta samalla mahdollistaa myös tiettyyn aikaan ja paikkaan rajattujen historiallisten yleistysten tekemisen.¹²

Jeesuksen elämä ja opetukset Kansainvälisessä Sovinnonliitossa

Eri maiden kristittyjen yhteinen rauhantyö oli ollut nosteessa ensimmäisen maailmansodan kynnykselle asti, mutta maailman-

sodan puhkeamisen jälkeen suurin osa kristityistä alkoi tukemaan kirkkonsa johdolla oman maansa sotaponnisteluita, meni rintamalle tai jäi passiiviseksi sivustaseuraajaksi. Tämä vaikeutti rauhantyötä sodan aikana.¹³ Esimerkiksi yksi Sovinnonliiton sihteereistä, kveekari Cornelius Boeke, karkotettiin Britanniasta synnyinmaahansa Hollantiin, koska hänen nähtiin vastustaneen armeijaa hänen pasifistisilla lausunnoillaan.¹⁴

Päästyään Hollantiin Cornelius Boeke jatkoi rauhantyötänsä luomiensa suhteiden avulla. Kun sota päättyi, Henry T. Hodgkins matkusti hänen luokseen ja miehet päättivät yhdessä Sovinnonliiton kanssa alkaa organisoimaan kansainvälistä kristillistä rauhankonferenssia.¹⁵ Heidän välityksellään kveekarivaikutteet tulivat vahvasti osaksi ensimmäistä konferenssia. Kutsukirjeissä ihmisiä pyydettiin saapumaan kokoukseen, jossa ei ollut etukäteen sovittuja puhujia tai ohjelmaa ja jossa ihmiset istuisivat hiljaa odottaen ”Jumalan johdattavan heitä eteenpäin”.¹⁶ Rituaalististen muotojen ja hierarkioiden välttäminen sekä hiljainen rukousperinne ovat tyypillisiä kveekareille.¹⁷ Näitä periaatteita noudatettiin jatkossakin konferensseissa, ainakin alkuvuosina.¹⁸

Ensimmäisessä Bilthovenin konferenssissa kansainvälinen liike, Kristillinen internationaali, sitoutui Sovinnonliiton periaatteisiin ja kehitti niitä eteenpäin ensimmäisellä julistuksellaan. Sen keskiössä oli ajatus Jeesuksen tiestä, jota ihmisten tulisi kulkea, mutta jonka kulkematta jättäminen oli aiheuttanut vihan ylläpitämisen, väkivaltaa ja rakkauden puuttumisen. Maailmansota näyttäytyi todisteena siitä, että ihmiset eivät olleet seuranneet Jeesuksen tietä. Käytännössä Jeesuksen tie tarkoitti ”sovinnon tien” kulkemista, jossa 1) ilo tuodaan maailmaan niin, että ”otetaan vastaan enemmän surua avaamalla sydämemme toisten sydänten suruille kaikkialla maailmassa”, 2) turvallisuus tuodaan maailman niin, että ”kernaasti panemme alttiiksi oman turvallisuutemme ja omaisuutemme ja että me luotamme kaikkiin ihmisiin, kuinka vähän luottamusta ansaitsevia he näyttänevät olevankin”, ja jossa 3) oikeus saatetaan valtaan niin, että ”paha voitetaan rakastamalla ja anteeksi antamalla, katumusta odottamatta”. Tämä oli teologinen tulkinta Jeesuksesta; hänen ajateltiin

Bilthoven konferenssi 1919. Lähde: Swarthmore college: International Fellowship of Reconciliation Collected Records (CDGB Netherlands), Swarthmore College Peace Collection.

eläneen aina näiden periaatteiden mukaan, minkä ansiosta ”Hän voitti maailman; voitti sen jopa kuolemassaankin”.¹⁹

Kristillisen internationaalien, ja myöhemmin Kansainvälisen Sovinnonliiton jäsenille, Jeesuksen elämästä tuli keskeinen osa heidän ajatteluaan. Julistuksissa nähtiin, että ”Isän rakkaus, – on Ihmisen Pojassa ilmennyt meille uhrautumiseen valmiina veljesrakkautena” ja kehoitettiin ”rehellisen pyrkimyksen elähtyttämää ihmisiä – tunkeutumaan Jeesuksessa Kristuksessa ilmen-

neen elämän syvyyteen”. Keskiössä oli ajatus, että Jeesuksen elämässä ja opetuksissa tuli esille rakkaus: ”Jeesuksen Kristuksen elämässä, julistuksessa ja kuolemassa ilmestynyt ja kirkastunut rakkaus ei ole ainoastaan peruskivi todellisessa mielessä inhimillisessä yhteiskunnassa, vaan myöskin vaikuttava voima pahan voittamisessa ja Jumalan tarkoituksen toteuttamisessa maailmaan nähden”.²⁰

Mack esittää kristillisen mentaliteetin keskimmaisessä narratiivissa keskeiseksi ”Kristus tapahtuman”, jonka ytimessä on Jeesuksen ylösnousemus, mystinen tapahtuma, jossa kuolema muuttuu ikuisiksi elämäksi.²¹ Sen sijaan Kansainvälisessä Sovinnonliitossa Jeesuksen elämä ja kuolema nähtiin keskeisenä tapahtumana. Kyseessä ei ollut uusi tai poikkeuksellinen korostus. Jeesuksen korostaminen esimerkillisen elämän eläneenä moraalisenä toimijana oli kuulunut 1800-luvun lopulla kehittyneeseen kulttuuriprotestanttiseen suuntaukseen. Tradition tunnetuimmat teologit, Albert Ritschl ja Adolf von Harnack, korostivat Jeesuksen opetusten ja toiminnan keskeisyyttä kristillisessä opetuksessa. Jeesuksen elämä osoitti heidän mukaansa ne eettiset periaatteet, joiden mukaisesti ihmisten tuli elää ja kasvattaa toisiaan.²²

Kulttuuriprotestantismi oli tärkeä teologinen pohja myös kristillisen sosialismin kehitykselle. Harnackin oppilas Walter Rauschenbusch kehitti yhdysvaltalaisen Social Gospel -liikkeen, joka on määritelty tutkimuksessa yhdysvaltalaiseksi kristilliseksi sosialismiksi, eikä syyttä; liikkeessä pyrittiin poistamaan yhteiskunnallista epäoikeudenmukaisuutta seuraten Jeesuksen esimerkkiä.²³ Ritschl puolestaan oli osaltaan inspiroinut tunnetun kristillisen sosialistin ajattelua, Leonard Ragazia, joka toimi Zurichin yliopiston systemaattisen ja käytännöllisen teologian professorina. Ragaz yhtä lailla korosti Kristuksen opetusten eettisten ulottuvuuksien omaksumisen tärkeyttä poliittisessa toiminnassa.²⁴ Kansainvälisen Sovinnonliiton Jeesuksen elämän ja opetusten keskeisyyttä korostavat julistukset voidaan nähdä siten aatteellisena jatkumona 1800-luvun lopulta kehittyneelle kulttuuriprotestantismille ja kristilliselle sosialismille. Monet Kansainvälisen Sovinnonliiton toimijat edustivat ajattelultaan kult-

tuuriprotestantismia ja tunsivat Ritschlin ja Harnackin kaltaisten teologien systemaattisia esityksiä aiheesta. Esimerkiksi Ragaz oli Kansainvälisen Sovinnonliiton toimija ja teoretikko sen ensimmäisinä vuosina.

Lähtökohtaisesti on kuitenkin ongelmallista redusoida julistuksien Jeesuksen elämää korostava sisältö vain sarjaksi vaikutteita kulttuuriprotestanttilta teologeilta.²⁵ Esimerkiksi Raamatun lukemisen, elämäkokemusten ja päättelyn avulla monet Kansainvälisessä Sovinnonliitossa mitä luultavimmin yhtä lailla päätyivät samankaltaiseen Jeesuksen elämää korostavaan kristilliseen katsomukseen. Kaikki kristilliset sosialistit eivät luonnollisesti olleet kristillisen opin teoretisoinneista kiinnostuneita teologeja. Syitä Jeesuksen elämän korostamiseen löytyi myös ensimmäisen maailmansodan keskeisistä historiallisista konteksteista.

Ensimmäinen maailmansota oli aiheuttanut Kansainväliseen Sovinnonliittoon osallistuneille yhteisen traumaattisen kokemuksen. Se kristittyjen vähemmistö, joka oli jatkanut rauhan työtä sodan aikana, leimattiin epäisänmaalliseksi ja joskus jopa vieraan valtion agentiksi. Esimerkiksi Britannian Sovinnonliiton aktiiveja oli pahoinpidelty ensimmäisen maailmansodan aikana.²⁶ On oletettavaa, että Jeesuksen elämä ja kuolema tarjosi Kansainvälisen Sovinnonliiton toimijoille paljon enemmän merkityksiä, kuin oppi Jeesuksen ylösnousemuksesta. He näkivät Jeesuksen kärsineen omien arvojensa vuoksi horjumatta ja tämä tulkinta antoi merkityksen myös heidän valinnoilleen vastustaa sotaa heidän ryhmänsä marginaalisuudesta ja heidän kohtaamastaan vastustuksesta huolimatta. Kyse oli eräänlaisesta marttyyriuden ihanteesta ja kokemuksesta, johon saatiin tukea Jeesuksen esimerkistä. Lisäksi Jeesuksen elämän korostaminen ja ylösnousemuksesta hiljeneminen tarjosi keinoja olla paremmin dialogissa sekulaarien kommunistien kanssa. Jeesuksen elämän esimerkillisyys pystyttiin ymmärtämään myös niiden keskuudessa, jotka eivät uskoneet ylösnousemukseen. Muun muassa näiden syiden vuoksi kristillisen sosialismin mentaliteettiin kuului keskeisesti Jeesuksen elämä, eikä ylösnousemus, jonka Burton

L. Mack esittää keskeisimmäksi kristilliseksi narratiiviksi kirjoittaessaan kristillisestä mentaliteetista.

Lopun ajat, Mammona ja kristillinen vallankumous

Kulttuuriprotestantismissa ja kristillisen sosialismin opeissa kehitysoptimismilla oli tärkeä osa. Suuntauksien kehitysoptimistisessa ajattelussa yksilön eettisen toiminnan ja kasvun nähtiin tuovan Jumalan valtakunnan maanpäälle. Tutkimuksessa ajatus Jumalan valtakunnan saapumisesta maanpäälle ihmisten tekojen kautta tunnetaan käsitteellä postmillennialismi. Kristillissosialistisessa ajattelussa, esimerkiksi Social Gospel -liikkeessä postmillennialismi oli tyypillistä.²⁷ Yhteiskunnallisen oikeudenmukaisuuden lisäämiseen tähtäävällä poliittisella toiminnalla nähtiin edistettävän samalla myös Jumalan valtakunnan asiaa. Erityisesti ennen ensimmäistä maailmansotaa kehitysoptimismi kuvasi laajemminkin yhteiskunnan tapaa suhtautua tulevaisuuteen. Monet ajattelivat teknologisen kehityksen, vapaakaupan, demokratian ja valtioiden välisen yhteistyön johtavan koko ajan parempaan tulevaisuuteen.²⁸

Ensimmäinen maailmansota on nähty tutkimuksessa kehitysoptimistisen ajattelun kriisinä.²⁹ Kun vielä 1900-luvun alussa esimerkiksi sekä kristityt että sosialistit omistivat aikaa ja resursseja maailmanrauhan edistämiseen, näytti tilanne sodan syttyä jo kovin toiselta; suuri osa rauhaa edistäneistä kääntyi sodan syttyä tukemaan oman maansa sotapolitiikkaa. Kulttuuriprotestanttisista teologeista myös aikaisemmin kristillistä pasifismia tukenut Harnack puolusti sodan tarpeellisuutta maailmansodan syttyä.³⁰ Ensimmäisen maailmansodan totaalinen luonne ja sen seuraukset synnyttivät sodan vastustamisen lisäksi kysymyksiä yhteiskunnallisesta oikeudenmukaisuudesta. Venäjän vallankumous käynnistyi vuonna 1917, kun sodan pitkittyminen ja siihen käytettävät resurssit olivat heikentäneet valtion ruokahuoltoa ja ihmisten hyvinvointia. Matruusit nousivat aseelliseen kapinaan ja kumosivat tsaarin vallan ensin helmikuun vallankumouksessa.

Kahdeksan kuukautta sen jälkeen bolshevikit ottivat vallan heikolta sosiaalidemokraattiselta hallinnolta. Oli epävarmaa, saisivatko bolshevikit pidettyä hallintonsa vai ryhtyisivätkö Venäjän valkoiset yhdessä Saksan tai muiden maiden kanssa vastavallankumoukseen. Lopulta uusi kommunistien valta säilyi, ja Leninin jatkuvan vallankumouksen periaatteen mukaisesti bolshevikit tukivat myös muita valtioita kommunistisen vallankumouksen aloittamisessa. Tämä aiheutti osaltaan Saksan tsaarin vallan kumoamisen ja sarjan epäonnistuneita vallankumouksyrityksiä niin Saksassa kuin Suomessakin.³¹

Hetken ajan Eurooppa vaikutti olevan maailmanvallankumouksen kynnyksellä. Sen myötä Kansainvälisen Sovinnonliiton julistuksia tarkasteltaessa vaikuttaa, että kristilliseen sosialismiin kuulunut kehitysoptimismi sai aikaisempaan verrattuna erilaisia painotuksia. Kansainvälisen Sovinnonliiton julistuksessa kirjoitettiin siitä, miten ”vallankumous vaikuttaa jo maailmassa” ja miten ”vanha maailma painuu perikatoaan kohti”. Mackin teoriaa mukaillen on hyvin oletettavaa, että tässä kohdin kristillinen narratiivi lopunajoista loi Kansainvälisen Sovinnonliiton edustajille tulkintakehyksen, jonka avulla ensimmäisen maailmansodan jälkeistä turbulenssia ja vallankumouksellisuutta tulkittiin. Sodanjälkeinen, vallankumouksellisen hengen täyttämä Eurooppa näyttäytyi apokalyptisenä aikana, jolloin jotain vanhaa loppuu:

Mikä on tulossa, uusi maailmako vai yleinen sekasorto? Kaikki riippuu siitä, mikä henkinen voima tuota valtavata liikettä hallitsee. Yksi voima vaan löytyy, kyllin mahtava ja puhdas, kyetäkseen hallitsemaan kuohuvat voimat ja muuntamaan hävityksen luomiskykyiseksi elämäksi – -. Maailmanvallankumouksesta täytyy tulla Kristuksen hengen vallankumous Mammonan henkeä vastaan. Yksin tämä maailman pelastaa.³²

Dualistinen logiikka on tyypillistä apokalyptiikassa. Maailman nähdään jakautuvan lopun aikoina hyviin ja pahoihin voimiin, jotka kamppailevat toistensa kanssa.³³ Kansainvälisen Sovinnonliiton apokalyptisessa dualismissa Kristuksen henki sijoittui Mackin käsitteitä käyttäen ”singulaarisen logiikan” keskiöön kun

taas ”Mammonan henki” sijoittui dualistisen logiikan mukaisesti edustamaan pahuutta. Vuonna 1924 tämä dualismi tuli esille vahvemmin kuin aikaisemmin:

Jumalan lapset eivät saa enää kauemmin kulkea Mammonan ikeen alaisina. Jeesus on tullut vapauttaakseen ihmiset kaiken pahan vallasta; ja kuinka voisimme olla näkemättä sitä voimakasta taistelua, jonka Hän on aloittanut Mammonan valtaa vastaan, jotta kaikki Hänen veljensä, niin rikkaat kuin köyhät olisivat vapaita, huomaisivat toinen toisessaan veljensä, työskentelisivät toinen toistaan palvelleen – –.

Aika on käsissä. Maailma on väsynyt Mammonan palvelukseen. Maailma värisee Kristuksen kaipuusta. Kristus kokoo opetuslapsensa ja kulkee heidän edellään. Taistelua on käytävä Mammonaa vastaan eri aloilla ja erilaisin asein: valtiollisen toiminnan, taloudellisten alotteiden, tieteellisten tutkimusten ja esitysten kautta, julkisin hyökkäyksin vääryyttä vastaan erikoisissa tapauksissa, Jumalan valtakunnan evankeliumin julistuksen kautta – –.³⁴

Mammona käsitteen käyttö on ollut tyypillistä raamatullista retoriikkaa sosialisteille ja kommunisteille, kuten Karl Marxille.³⁵ Sen sijaan Kansainvälisessä Sovinnonliitossa kyse ei ollut selvästi enää vain retoriikasta. Mammona näyttäytyi pahuuden entiteettinä, Saatanan, ruumiillistumana: Kuten Jumala toimi Jeesuksen kautta maan päällä, Saatana toimi Mammonan kautta maan päällä. Tämä dualistinen logiikka ei sinänsä ollut ensimmäisen maailmansodan jälkeistä kristillisten sosialistien uutta teologista kehittelyä. Esimerkiksi kristillisiin sosialisteihin paljon vaikuttanut Leo Tolstoi mielsi rahan pahaksi jo 1800-luvun lopulla ja näki, että ihmisen tuli pyrkiä siitä irti omistamalla elämänsä Kristukselle.³⁶ Yhtä lailla uskonnollisesti orientoituneet sosialistit kritisoivat marxilaiseen maailmankatsomukseen kuulunutta materialismia ja näkivät hengellisyyden tärkeänä osana sosialismia. Suomalaisessa kontekstissa tämänkaltaisista painotuksista on tullut tunnetuksi 1900-luvun alussa esimerkiksi teosofi ja sosialisti Matti Kurikka.³⁷

Vaikka yllä käsitelty Kristuksen ja Mammonan dualismi on kristilliselle sosialismille jo ennestään tyypillistä, on silti oletettavaa, että sama dualismi tarjosi nyt ensimmäisen maailmansodan jälkeen aikaisempaakin vahvemmin monille selityksiä tapahtumiin, jotka olivat näyttäytyneet apokalyptisina. Kilpavarustelu ja imperialismi oli synnyttänyt ensimmäisen maailmansodan, jonka taloudelliset ja inhimilliset kustannukset olivat valtavat. Bolshevikkien vallankumouksen ja kommunismin suosion lisääntymisen oli osaltaan aiheuttanut pitkään jatkunut voiton tavoittelu ja työväestön työehtojen sekä palkkojen puutteellisuus. Kun Saksa pakotettiin vuonna 1919 allekirjoittamaan raskaisiin sotakorvauksiin ja alueluovutuksiin velvoittanut Versaillesin rauhansopimus, aiheutti sekin useissa rauhanliikkeen edustajissa kokemuksen, että sopimuksen sisältöä luonnehti parhaiten itsekäs voiton tavoittelu ja imperialismi.³⁸ Siten ei ole ihme, että Jeesuksen vuorisaarnassa oleva opetus ”ette voi palvella sekä Mammonaa että Jumalaa” sai painokkaita merkityksiä, joissa Mammona alkoi näyttäytymään transsendentin pahuuden palvelijana.

Mammonan sijoittuminen dualistisen logiikan mukaisesti edustamaan pahuutta loi myös uudenlaisia merkityssisältöjä Jeesukselle ja vallankumoukselle. Kansainvälisessä Sovinnonliitossa tuomittiin bolshevikkien väkivaltainen vallankumous, mutta toivottiin ”tärkeimpien tuotantovälineitten yhteiskunnallistuttamista”, eli käytännössä sosialistista yhteiskuntajärjestelmää. Vastaavasti liitossa vastustettiin kapitalistista talousjärjestelmää ja imperialismia ”viimeiseen asti”. Näihinkin uudistuksiin tarvittiin vallankumousta, mutta väkivallattomana: ”He [jotka liittyvät Kristilliseen internationaleen] haluavat vallankumousta niin perinpohjaisesti, että jos se väkivalloin pantaisiin toimeen, se varmasti epäonnistuisi”.³⁹ Kansainvälisen Sovinnonliiton toimijat näkivät, että vallankumouksen myötä myös Jumalan valtakunta saapuisi maan päälle. Kun kristillisen sosialismin postmillennialismiin yhdistyi maailmansodan ja Venäjän vallankumouksen synnyttämä lopunajallinen tunnelma, myös Jeesuksesta tuli vallankumouksellinen:

Mutta Kristuksen tie on ainoa oikea tie. Tämä tietää vallankumousta sovinnon kautta. Jeesus on todellinen vallankumouksellinen, koska hän on todellinen sovittaja. Valitessamme Hänen tiensä tulee meistäkin sovittajia ja vallankumouksellisia. Ura on avoinna jokaiselle, joka rakastaa ja uskaltaa. Sellaiset ihmiset ovat kristillisen vallankumouksen uranaukaisijoita ja sellaisia olkaamme kaikki.⁴⁰

Kansainvälisen Sovinnonliiton kristillissosialistisessa mentaliteetissa Jeesuksen elämä ja kuolema ilmensivät Jeesuksen vallankumouksellisuutta. Ajatus Jeesuksesta ja ensimmäisistä kristityistä ensimmäisinä kommunisteina oli tyypillinen useilla sosialistiteoreetikoilla, kuten Karl Kautskylla.⁴¹ Uusi yhteiskunnallinen tilanne vaikuttaa entisestään vahvistaneen tätä ajatusta kristillissosialistisissa piireissä. Seuraamalla Jeesuksen jäljissä oli mahdollista myös itse tulla vallankumoukselliseksi. Tavoitteena oli kääntää maailmanvallankumous väkivallattomaksi ja kristilliseksi vallankumoukseksi. Siten heidän mielestensä oli mahdollista tuoda Jumalan valtakunta maanpäälle.

Uskonnollinen pluralismi kristillisen sosialismin mentaliteetissa?

Burton L. Mackin teorian mukaan kristillisen mentaliteetin singularinen ja dualistinen logiikka johtaa siihen, että kristinuskoa pidetään ainoana oikeana uskontona, kun taas muut uskonnot ovat pahoja. Tämä näkemys ei vaikuta täsmäävän kristillisen sosialismin mentaliteettiin. Kristillistä sosialismia lähellä olleet toimijat ovat usein olleet kiinnostuneita esimerkiksi teosofiasta, joka yhdisti kristinuskoon aineksia myös muista uskonnoista.⁴² Positiivinen suhtautuminen muihin oli myös osa Kansainvälisen Sovinnonliiton uskonnollisia periaatteita:

Monet, jotka eivät kykene tunnustamaan Kristusta – usein kirkon tai yksityisten kristuksentunnustajain johdosta –, mutta joissa veljeyden aate on elävä, ovat liittyneet Kansainväliseen Sovinnon-

liittoon. Siinä varmuudessa, että Kristuksen henki asuu ja toimii ihmisissä, jotka eivät tunnusta hänen nimeään, ja että Jeesuksen Kristuksen Isä on kaikkien meidän Isämme, iloitsee Sovinnonliitto saada tervehtää näitä ihmisiä veljinä ja työkumppaneina.⁴³

Uskonnollinen pluralismi vaikuttaa siis olleen myös sodan jälkeen osa kristillistä sosialismia, kuten se oli ollut ennen ensimmäistä maailmansotaa. Havainto herättää kysymyksen siitä, miten kristillissosialistisen mentaliteetin narratiivit ja logiikka mahdollistivat samanaikaisesti myös uskonnollisen monimuotoisuuden? Kysymyksenasettelu ansaitsee oman artikkelinsa, mutta esitän lopuksi aiheeseen liittyen ajatuksia sitoen ne artikkelini tutkimustuloksiin.

Kansainvälisen Sovinnonliiton julistuksissa korostui ajatus Jumalasta isänä, jonka vuoksi kaikki ihmiset olivat ”veljiä”.⁴⁴ Kristillisen sosialismin dualistisen logiikan mukaisesti pahoiksi eivät voineet myöskään määrittyä ihmiset, jotka olivat Jumalan lapsia. Pahaksi määrittyi ihmisten sijaan Mammona, eli toisin sanoen materia, joka sai toimimaan ihmiset pahoilla tavoilla. Kun kristillisistä narratiiveista korostui erityisesti Jeesuksen elämä ja kuolema, tuki tämä entisestään avointa suhtautumista myös niihin, ”jotka eivät kykene tunnustamaan Kristusta”, eli toisin sanoen Jeesuksen ylösnousemusta. Jeesuksen moraalisen elämäntavan kunnioittaminen ja sen seuraaminen oli teoriassa mahdollista myös muiden uskontojen edustajille. Kansainväliselle Sovinnonliitolle yhtenä ajankohtaisena esimerkkinä tästä näyttäytyi mitä luultavimmin Mahatma Gandhi. Hänen väkivallaton vastarintansa ja kunnioittava suhtautuminen Jeesukseen oli tullut 1920-luvun puoliväliin mennessä tutuksi rauhanliikkeissä. Kristillisten sosialistien tavoitteena oli tuoda Jumalan valtakunta maan päälle ja tähän valtakuntaan pääseminen ei edellyttänyt välttämättä kristityksi tunnustautumista, vaan oikeudenmukaisuuden ja rauhan eteen työskentelemistä. Siten vaikuttaisi siltä, että kristillisen sosialismin mentaliteetissa oli ainakin ensimmäisen maailmansodan jälkeen tilaa myös uskonnolliselle pluralismille. Toisin sanoen ajatuksena oli, että Kristus pystyi taistelemaan Mammonan valtaa vastaan myös muiden kuin kristittyjen välityksellä.

Rahaa vai rauhaa ja rakkautta

Olen tarkastellut Kansainvälisen Sovinnonliiton julistuksia siitä näkökulmasta, että ne ilmensivät 1920-luvun jälkeistä kristillissosialistista mentaliteettia. Tarkastelun teoreettisena viitekehyksenä on toiminut Burton L. Mackin teoria kristillisestä mentaliteetista. Siinä missä viitekehys tarjosi mahdollisuuden jäsentää aineistoa, se osoittaa myös kristillisen mentaliteetin kontekstisidonnaisuuden ja siten myös sen muokkautuvuuden. Mackin teoria on syntynyt selittämään Yhdysvaltojen terrorismin vastaisen sodan kristillisten tulkintojen logiikkaa. Kun kristillistä mentaliteettia tarkastellaan ensimmäisen maailmansodan jälkeisessä kontekstissa kristillisten sosialistien välityksellä, kristillisen mentaliteetin keskeiset painotukset ja vaikutukset yksilön ajatteluun näyttävät hyvin erilaisilta Mackin teoretisointiin verrattuna.

Artikkelin tuloksina voidaan esittää, että kristillisistä narratiiveista erityisesti Jeesuksen elämä ja kuolema sekä lopun ajat toimivat tulkinnallisina viitekehyksinä, joiden avulla ensimmäisen maailmansodan jälkeistä yhteiskunnallista tilannetta jäsennettiin. Jeesuksen elämän esimerkillisyyden korostaminen oli jo ennen ensimmäistä maailmansotaa ollut keskeinen osa kristillistä sosialismia. Monet maailmanpoliittiset tapahtumat maailmansodan aikana loivat uudenlaisia painotuksia kristillisen sosialismin mentaliteettiin. Ensimmäisestä maailmansodasta ja Bolševikkien vallankumouksesta tuli tässä tilanteessa apokalyptinen tapahtuma, joka kertoi Jumalan valtakunnan saapumisen olevan lähellä.

Sodan lopulla tapahtuneiden vallankumousten jälkeisessä historiallisessa kontekstissa Jeesuksesta tuli myös aikaisempaa korostetummin vallankumouksellinen, joka vastusti sekä väkivaltaa että kapitalismia. Hänen elämänsä näyttäytyi kristillisille sosialisteille esimerkillisenä toimintana, jossa Jeesus kokemastaan vastustuksestaan huolimatta väkivaltaan turvautumatta puolusti oikeudenmukaisuutta. Jeesuksen nähtiin ensimmäisen maailmansodan jälkeen kamppailevan Mammonan valtaa vastaan. Mammona, raha ja maallinen omaisuus, edusti puolestaan

kristillisen sosialismin mentaliteetissa pahuutta, jopa ylimaalista Saatanaa. Tästä dikotomiasta rakentui kristillissosialistisen mentaliteetin singulaari ja dualistinen logiikka. Tämä singulaari ja dualistinen logiikka ei kuitenkaan sulkenut pois muiden kuin kristittyjen kuulumista osaksi hyvää, koska myös ei-kristityt pystyivät toimimaan Jumalan tahdon mukaisesti paha vastaan.

Viitteet

- 1 Desai 2008, 136–139.
- 2 Nishikawa, Konrad & Watanabe 2010, 89–97.
- 3 Ojajärvi 2020, 173–176.
- 4 Boggende 1986, 29–31.
- 5 Boggende 1986, 281.
- 6 Feldt 2010, 18–20.
- 7 Pollari 2021, 66–72.
- 8 Hyrkkänen 2002, 100; Pollari 2021, 66
- 9 Feldt 2010, 14–20, Burke 1990, 167–175.
- 10 Mack 2008, 9; 2011, 1–9.
- 11 Mack 2011, 32–37.
- 12 Teräs 2005, 139.
- 13 Besier 2015, 44–50.
- 14 Boggende 1986, 166–167.
- 15 Boggende 1986, 76–78.
- 16 Einladung zur Bilthoven Konferenz, EZA 51/J I cl.
- 17 Moore 2013, 15–17; Spencer 2013, 141–144; Garman 2013, 231–234.
- 18 Ks. esim. KA, SRL V, SSL Ha, Iversen, Sanomia armosta, ”Kristillistä internationalea kohti” 1920.
- 19 SRL V, SSL Db, Kansainvälisen Sovinnonliiton julistukset 1919–1924.
- 20 SRL V, SSL Db, Kansainvälisen Sovinnonliiton julistukset 1919–1924.
- 21 Mack 2011, 34.
- 22 Ajo 2017, 63–65.
- 23 Ajo 2017, 149–152.
- 24 Ajo 2017, 100.
- 25 Aatehistoriallisen vaikuteanalyysin kritiikistä lue: Hyrkkänen 2002, 136–137, 151–154; Huhta 2018, 216–218.
- 26 Besier 2015, 58–59; Boggende 1986, 160–165, 199–200.
- 27 Stone 2011, 505–508; Ajo 2017, 13–23, 231–238.
- 28 Cortright 2011, 87–89; Ajo 2017, 63–65.
- 29 Ajo 2017, 201.
- 30 Besier 2015, 28.
- 31 Polvinen 1967, 202, 224–227; 1971, 72–76, 177–179.
- 32 SRL V, SSL Db, Kansainvälisen Sovinnonliiton julistukset 1919–1924.

- 33 Huttunen 2010, 74–75.
- 34 SRL V, SSL Db, Kansainvälisen Sovinnonliiton julistukset 1919–1924.
- 35 Moisio 2009, 416.
- 36 Kempainen 2020, 299.
- 37 Nokkala 1958, 217–224; Harmainen & Järvenpää & Kempainen 2022, 137–139.
- 38 Broadberry & Harrison 2005, 23–36; Cortright 2011, 76–79.
- 39 SRL V, SSL Db, Kansainvälisen Sovinnonliiton julistukset 1919–1924.
- 40 SRL V, SSL Db, Kansainvälisen Sovinnonliiton julistukset 1919–1924.
- 41 Huttunen 2010, 35–36.
- 42 Harmainen & Kempainen 2020, 25–32.
- 43 Kansainvälisen Sovinnonliiton uskonnolliset periaatteet, *Rauhaa kohti* 2/1927, 12–13.
- 44 Sanan patriarkaalisia ja sukupuolittavia konnotaatioita ei tähän aikaan vielä nähty ongelmallisiksi. Veljeyttä käytettiin kuvaamaan kristittyjen välistä yhteyden kokemusta. Ks. Laine 2021.

Lähteet ja kirjallisuus

Arkistolähteet

Evangelisches Zentralarchiv (EZA), Sammlungen 7.

Ökumene und Auslandsarbeit 7.3., Ökumenisches Archiv (1904.01.01.–1960.01.01). EZA 51

International Versöhnungsundbund J. Anfänge I. Bewegung für eine Christliche Internationale c (1919.05.24–1920.10.18) 1.

Kansallisarkisto (KA), Suomen rauhanliiton arkistot (SRL)

Suomen Sovinnonliiton arkistot (SSL)

Suomen Sovinnonliiton julkaisut (Db)

Kansainvälisen Sovinnonliiton julistukset 1919–1924.

Felix Iversenin lehtileikkeet (Ha)

Aikakauslehdet

Rauhaa kohti 1927

Kirjallisuus

Ajo, Martti (2017). *Punainen eskatologia. Jumalan valtakunta Sigfrid Sireniuksen teologis-aatteellisessa ajattelussa ja kristillis-yhteiskunnallisessa toiminnassa vuoteen 1924*. Diss. Helsingin yliopisto, Helsinki. <https://helda.helsinki.fi/handle/10138/208501>.

Besier, Gerhard (2015), *The Great War and Religion in Comparative perspective. Kirchliche Zeitgeschichte* Vol 17:1. Vandenhoeck & Ruprecht.

Boggende, Gijsbert Gerrit Jacob den (1986), *The Fellowship of Reconciliation 1914–1945*. Diss. Hamilton, Ontario: McMaster University.

Broadberry, S.N. & Harrison Mark (2005). *The economics of World War I*. Cambridge University Press.

Burke, Peter (1997) *Varieties of cultural history*. Cambridge; Ithaca: Polity Press: Cornell University Press.

Cortright, David (2011). *Rauha: Ajatusten ja liikkeiden historia*. Suom. Eila Salomaa. Gaudeamus, Helsinki.

Desai, Meghnad (2008). *Marxin kosto – Kapitalismin uusi nousu ja valtiokeskeisen sosialismin kuolema*. Suom. Timo Soukola. Gaudeamus, Helsinki.

- Feldt, Liv Egholm (2010) *Crises in Culture- A conceptual History of mentality*. Lange, Elsebeth F., Durst-Andersen, Per (toim.), *Mentality and Thought: North, South, East and West*. Gylling: Copenhagen business school press.
- Garman, Mary Van Vleck (2013). *Quaker Women's Lives and Spiritualities*. Teoksessa Stephen W. Angell & Ben Pink Dandelion (toim.) *The Oxford Handbook of Quaker Studies*. Oxford University Press.
- Harmainen, Antti & Kempainen, Mikko (2020). ”Paremmän sosialismin” asialla. Uskonnon ja sosialismin synteesi suomalaisessa työväenliikkeessä ensimmäisistä eduskuntavaaleista kansalaissotaan. *Historiallinen aikakauskirja* 118: 1 (2020).
- Harmainen, Antti; Järvenpää, Juuso & Kempainen Mikko (2021). 1900-luvun alun luokkatietoinen esoteria Matti Kurikasta Hilja Pärssiseen ja Yrjö Kalliseen. Teoksessa Maarit Leskelä-Kärki & Harmainen Antti (toim.). *Uuden etsijät. Salatieteiden ja okkultismin suomalainen kulttuurihistoria 1880–1930*. Teos, Helsinki. 135–152.
- Huhta, Ilkka (2018). Kirja-arvio Martti Ajon Punainen eskatologia -väitöskirjasta. *Historiallinen aikakauskirja* 116: 2.
- Huttunen, Niko (2010). *Raamatullinen sota – Raamatun käyttö ja vaikutus vuoden 1918 sisällissodan tulkinnoissa*. Historiallisia Tutkimuksia. 255 & Suomen kirkkohistoriallinen seuran toimituksia 216. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura & Suomen kirkkohistoriallinen seura. Helsinki.
- Kempainen, Mikko (2020). *Sosialismin, uskonnon ja sukupuolen dynamiikkaa: 1900-luvun alun työväenliikkeen naiskirjailijat aatteen määrittelijöinä*. Diss. Työväen historian ja perinteen tutkimuksen seura. <https://helda.helsinki.fi/handle/10138/319119>.
- Laine, Esko (2021). Veljeys. Teoksessa Ilkka Huha & Juha Meriläinen (toim.) *Käsitteet kirkkohistoriassa*. Suomen kirkkohistoriallinen seura, Helsinki.
- Mack, Burton L. (2008) *Myth and the Christian Nation: A Social Theory of Religion*. London: Equinox.
- Mack, Burton L. (2011) *Christian mentality: the entanglements of power, violence, and fear*. London: Equinox.
- Moisio, Olli-Pekka (2009). Karl Marxin uskontokriitikistä tai eskatologinen momentti Marxin filosofiassa. Teoksessa Ahti-Pekka Pietarinen & Sami Pihlström & Pilvi Toppinen (toim.) *Usko*. FTHY 22. Helsingin yliopisto. Helsinki.
- Moore, Rosemary (2013). Seventeenth-century Context and Quaker Beginnings. Teoksessa Stephen W. Angell & Ben Pink Dandelion (toim.) *The Oxford Handbook of Quaker Studies*. Oxford University Press.
- Nishikawa, Masao & Konrad, Helmut & Watanabe, Masaki (2010). *Socialists and International Actions for Peace 1914–1923*. Frank & Timme.

- Ojajärvi, Rony (2020). The Spirit of the Comintern? Historical Contexts of the Movement towards a Christian international 1919–1923. *Kirchliche Zeitgeschichte* 33:1.
- Pollari, Mikko (2021). *Ajattelu ja Puhetavat aatehistoriallisina käsitteinä. Työmiehen illanvietot ja Amerikan Suomalaisen Työmiehen linjakeskustelut 1900-luvun alussa*. Diss. Työväen Historian ja Perinteen Tutkimuksen Seura, Helsinki. <https://helda.helsinki.fi/handle/10138/329941>.
- Polvinen, Tuomo (1967). *Venäjän vallankumous ja Suomi 1917–1920 I. Helmikuu 1917 – toukokuu 1918*. WSOY, Porvoo–Helsinki–Juva.
- Polvinen, Tuomo (1971). *Venäjän vallankumous ja Suomi 1917–1920 II. Toukokuu 1918 – joulukuu 1920*. WSOY, Porvoo–Helsinki–Juva.
- Spencer, Carole Dale (2013). Quakers in Theological Context. Teoksessa Stephen W. Angell & Ben Pink Dandelion (toim.) *The Oxford Handbook of Quaker Studies*. Oxford: Oxford University Press. Oxford University Press.
- Stone R. Jon (2011). Nineteenth- and Twentieth-Century American Millennialisms. Teoksessa *The Oxford Handbook of Millennialism*. Toim. Catherine Wessinger. Oxford University Press.
- Teräs, Kari (2005). Suhtautuvatko historiantutkijat teorioihin välineellisesti? Teoksessa Marja Andersson, Anu-Hanna Anttila & Pekka Rantanen (toim.) *Kahden muusan palveluksessa: Historiallisen sosiologian lähtökohdat ja lähestymistavat*. Turun historiallinen yhdistys, Turku.